

Schubert Gabriella

A SZÍNEK JELENTŐSÉGE AZ EMBER
TÁJÉKOZÓDÁSÁBAN ÉS MINDENNAPI ÉLETE
SZERVEZÉSÉBEN ÖSSZEHASONLÍTÓ SZEMLÉLET
ALAPJÁN

SZÉKFOGLALÓK
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIAÁN

A 2004. május 3-án megválasztott
akadémikusok székfoglalói

Schubert Gabriella

A SZÍNEK JELENTŐSÉGE
AZ EMBER TÁJÉKOZÓDÁSÁBAN
ÉS MINDENNAPI ÉLETE
SZERVEZÉSÉBEN
ÖSSZEHASONLÍTÓ SZEMLELET
ALAPJÁN

Magyar Tudományos Akadémia • 2013

Az előadás elhangzott 2005. október 17-én

Sorozatszerkesztő: Bertók Krisztina

Olvasószerkesztő: Laczkó Krisztina

Borító és tipográfia: Auri Grafika

ISSN 1419-8959

ISBN 978-963-508-695-5

© Schubert Gabriella

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Kiadásért felel: Pálincás József, az MTA elnöke
Felelős szerkesztő: Kindert Judit
Nyomdai munkálatok: Kódex Könyvgyártó Kft.

Tudományos munkáim során többször foglalkoztam a színek sokoldalú és bonyolult jelentőségével.¹ Érdeklődésem mindenekelőtt arra irányult, hogy hogyan érvényesülnek a színek és a színasszociációk általános érzékelések és különféle specifikus felfogások alapján az ember tájékozódásában, mindennapi életében és nemzeti kultúrájában. Kutatásaim alapjául főképpen európai nyelvi, néprajzi és más anyag szolgált, de ázsiai adottságokat is figyelembe vettem.

A SZÍNEK HATÁSA ÉS ÉRZÉKELÉSE

Szemléltetésemet a színek általános hatásával és érzékeléseivel szeretném kezdeni, amelyek a színek fizikai tényezőivel, valamint az ember idegrendszerére és érzékszerveire való hatásával függenek össze.

A színek felismerésében az emberi agy mindkét fele részesül.² Ezzel kapcsolatosan a pétervári Fejlődési Biológiai Intézet munkatársai kísérleteket végeztek, amelyek során elektromos sokkal egymás után kikapcsoltak egy-egy agyfelet azzal a céllal, hogy megvizsgálják a másik fél működését.³ Megállapították, hogy a szín-

¹ Schubert, G.: Etymologische Besonderheiten der slawischen Farbbezeichnungen. *Die slawischen Sprachen* 6, Salzburg, 1984, 105–123; Schubert, G.: Farben und ihre Symbolik bei den Bulgaren. *Bulgarische Sammlung* 6, W. Gesemann, – K. Haralampieff, – H. Schaller: *Einundzwanzig Beiträge zum II. Internationalen Bulgaristik-Kongress in Sofia 1986*. Neuried, 1986, 315–343; Schubert, G.: Schwarz und Weiß – in einem kroatischen Volksmärchen. *Slavia Gandensia* 13/1986, 225–234; Schubert, G.: Farbsymbolik auf dem Balkan (bei Türken und Südslawen). *Religious and lay symbolism in the Altaic world and other papers*. Proceedings of the 27th Meeting of the PIAC, Walberberg, FRG, Jun 12th to 17th, 1984, In: K. Sagaster – H. Eimer (eds): Wiesbaden 1989, 341–359.

² L. Ivanov, V. V.: Cvetovaja simvolika v geografičeskich nazvanijach v svete dannych tipologii (K nazvaniju Belorussü). *Balto-slavjanskije issledovanija* 1980, Moskva, 1981.

³ Uo. 117 kk.

nevek felismerése a nyelvi képességgel rendelkező bal oldali agyfélben, míg a színnek megkülönböztetése az agy jobb oldali felében történik. Pontosabban mondván a bal oldali agyfél végzi az érzékelt színek logikus feldolgozását és csoportosítását, míg a színek alapvető felismerésében és megkülönböztetésében a jobb oldali agyfél lép működésbe. A jobb oldali agyfél a bal oldalival szemben fölényben van, de precíz megnevezések azonosítására kevésbé képes.

Hogyan érzékeli az ember a színeket? A színek sokkal nagyobb hatással vannak életünkre, mint ahogy gondolnánk. Az ember közérzete a színekkel is összefügg, illetve a színek is befolyásolják az ember közérzetét. Kultúráközösségek sajátosságaitól függetlenül bizonyos érzések jelenlétével bizonyos színeket választunk ki, és fordítva: bizonyos színek bizonyos érzésekkel járnak. Az egyes színértékekhez alapvető gondolatársítások, illetve színasszociációk kapcsolódnak. A nappal világosságája reményt és aktivitást, az éj sötétje nyugalmat és passzivitást idéz elő.

Hangulati hatásuk szerint megkülönböztetünk hideg, meleg és semleges színeket. Meleg színeknek tekintik a vöröset és árnyalatait; a kék és keverékei a hideg színekhez tartoznak, a sűrke és árnyalatai pedig semleges színek. A vörös mint a színspektrum legmelegebb színe általában az életerőt és a szenvedélyt képviseli; egyeztetik a vidámsággal, a szerelemmel, de a haraggal és a gyűlölettel is. A zöld a fiatalság és a természetesség, a kék és a fehér a ridegség és a magányosság kifejezője. Ez az alapvető színszimbolika az emberiség őstörténetébe vezet vissza, és C. G. Jung⁴ szerint az ember őskori környezetébe való beilleszkedés eredményeképpen alakult ki.

Ezek a színasszociációk az idő múltával természetesen modifikálódtak. A középkor színszimbolikáját Európában mindenekelőtt a kereszténység vallási felfogásai és a fekete mágia határozták meg. A keresztény eszméknek megfelelően a fehér szín erkölcsi tisztaságot és ártatlanságot, a fekete vétket jelent. A fehér egyházi öltözékek és a fehér esküvői ruha mindenütt ebben az értelemben kerültek

⁴ Jung, C. G.: *Archetypen*. Frankfurt DTV, 1990.

használatba. Az egyházi festészetben a szent lelket fehér galamb, az ördögöt fekete galamb képviseli; a szentírást és parancsait *fehér könyvnek*, a varázskönyvet *fekete könyvnek* nevezik. Az egyes vallási szertartásoknál különböző színek és különböző színű öltözékek képviselik az ünnepséget. Halottak napján, böjtkor és nagypénteken a hívők feketébe öltözködtek. A vörös szín a kereszténység felfogása szerint szent szín abban az értelemben, hogy Krisztus vérét képviseli; ugyanakkor vonatkozik Júdásra is, mivel ő általa lett Krisztus kiszolgáltatója. A késői középkorban a kék szín lépett előtérbe; a tudás szimbólumává vált.⁵

A színek jelentése térben és időben állandóan módosul. Nemcsak a múlt, hanem a jelenkor is saját színszimbólumokkal rendelkezik. Így többek között a zöld szín az engedélyezést és a természetvédelmet; a narancs a figyelmeztetést, a vörös a tiltást, a kék az utasítást jelentik.

Ezeket a neuroszemiotikai összefüggéseket csupán bevezetésképpen érintetem; a következőkben áttérek mondanivalóm központi kérdéseire. Ezekhez tartozik: 1. Hogyan érvényesülnek a színek az ember tájékozódásában és élete megszervezésében? 2. Melyek az európai kultúrák, nem utolsósorban a magyar kultúra, jellegzetes színasszociációi? 3. Hogyan jutnak kifejezésre? A színek ugyanis hozzájárulnak kultúránk sajátosságainak kialakulásához, illetve a kultúráközösségekben kollektív szabályozás alapján alkalmazzák őket. Ez természetesen idegen minták átvételével és módosításával is járhat, mint ahogyan a következőkben bemutatom.

A SZÍNTERMINOLÓGIÁKBÓL LESZŰRT ÁLTALÁNOS FELISMERÉSEK

Itt a színnevek néhány általános nyelvi és szemantikai jellegzetességét szeretném ismertetni. A színnevek nagymértékben tükrözik az ember életmódját. Ezt tapasztaljuk, ha például szembeállítjuk az európai és a türk népek szinterminológiáit.

⁵ Vö. példaképpen Riedel, I.: *Farben in Religion, Gesellschaft, Kunst und Psychotherapie*. Berlin, 1983.

A türk nyelvek feltűnő módon sok olyan színnévvel rendelkeznek, amely meghatározott tárgyhoz van kötve, és csakis azt jelölheti meg.⁶ A türk népek szigorúan megkülönböztetik a lovak szürke vagy barna színét, a madártollak szürke vagy kékesszürke színével szemben éppúgy, mint az emberi haj szürkességét. Minden esetben más melléknevet használnak; lásd például *kāşy. ala at* 'szürke ló'; az *gök at*, kir. *kök at* 'vasszürke ló', ezzel szemben oszm.-t. *boz arkaü* 'szürke kecske' és tör. *kar saçlı bir kadın* 'egy szürke hajú nő'. Ennek az az oka, hogy az oszmán-török népek életkörülményei és foglalkozása szükségessé tették úgy a természet pontos megfigyelését, mint az állatok megkülönböztetését. Hasonló megkülönböztetésre találunk a lovak színére vonatkozólag a magyar nyelvben is; a *sárga, tar(ka), kék, kesely* szavak eredetileg szintén lószínevek, és ótörök kölcsönözések; azonkívül a magyarban még sok más lószínnév volt használatban: *deres, széplős, fakó, szeg, barna* és *veres*.⁷ A türk népeknél a színnevek általánosítása, illetve az a körülmény, hogy egy színnév bármelyik tárgyra vonatkozhat, még nem következett be. Csupán az újtörök nyelvben észlelhető egy ilyen tendencia.⁸

Ezzel szemben a mai európai nyelvekben, így a magyarban is, a színnevek használatában néhány kivétellel messzemenő tipizációt találunk, például: a m. *piros* melléknév úgy a jelzőlámpát, mint egy almát; a *zöld* úgy a fűvet, mint egy uborkát vagy a fák leveleit jelölheti meg. Ez a viszonylat jellemző a legtöbb európai nyelvre. Ez a tipizáció aránylag korán következhetett be, mivel a nyelvközösségeknek nyilván nem volt már szükségük arra, hogy a tárgyaktól függően különböztessék meg a színeket.⁹ Néhány tárgyhoz kötött színmelléknév azonban megmaradt, így

⁶ Részletesen Laude-Cirtautas, I.: *Der Gebrauch der Farbbezeichnungen in den Türkdialekten*. Wiesbaden, 1961 (Ural-Altäische Bibliothek, X. kötet).

⁷ Vö. Kun Péter: *Szelek szárnyán. A steppei nomádok lovaskultúrája*. Budapest, 2003, 52–63; Wenzel Gusztáv: *Magyarország mezőgazdaságának története*. Budapest, 1887, 325–325; Paládi-Kovács Attila: *A magyarországi állattartó kultúra korszakai*. Budapest, 1993, 98.

⁸ Például *mavi* 'kék' bármelyik tárgy színét jelezheti.

⁹ Szintén így értelmezi a szláv színnevek fejlődési folyamatát Herne, G.: *Die slawischen Farbenbenennungen. Eine semasiologisch-etymologische Untersuchung*. Uppsala, 1954 (Publications de l'Institut Slave d'Uppsall IX), 119.

a magyarban is; a magyar *sápadt*, illetve a ném. *blau* kizárólag az arc, a *szőke* melléknév úgy, mint a ném. *blond* főleg a haj színét jelzik (a *szőke Tisza* úgy, mint a *szőke Duna* csakis a magyar költészet sajátos képzeteiként szerepelnek¹⁰), és ez azt mutatja, hogy valamikor itt is ismertek tárgyhoz kötött színneveket, amelyek később általánosítva lettek. Egy ilyen jelentéselvonás természetesen a színnevek megkülönböztető lehetőségeinek az elszegényesedésével is járt, úgy, hogy a festékek vegyipari előállításával másodlagos eszközökkel kellett ezt a hiányt pótolni. Így keletkeztek új, másodlagos színnevek, így a magyarban a *narancs* és az *ibolya*, a németben az *orange* és a *violet*t, továbbá keverékek megnevezése, például *meggy-szín*, *olajszürke*, *olajzöld*, *olajzöld*, *fűzöld*, *drapp*, *bézs*, *fabéjbarna*, *kávébarna* stb., amelyek alapjául szintén tárgyak szolgáltak. A következőkben fordítjuk figyelmünket az európai népek és különösen a magyarok színasszociációira.

AZ EURÓPAI NÉPEK SZÍNASSZOCIÁCIÓI ÉS SZÍNNEVEI

fehér – fekete

A fehér és a fekete szín érzékelése és felfogása világszerte azonos. Mint már említettem, a napfény jótékony hatású és aktivitást, a sötétség passzivitást, de félelmet is kelt.¹¹ Az ember eleinte csak a sötétséget és a világosságot érzékelt, és csak később azonosította a sötétséget a fekete, a világosságot, illetve a fényt a fehér színnel. Úgy a finnugor, mint az indoeurópai nyelvek szótörténeti adatai ezt a fejleményt igazolják; vö. m. *fehér* (1. 'világos színű, hősínű', 2. 'tisza, ártatlan', 3. 'fehér színű');¹² *fekete* (1. 'sötét', 2. 'fekete színű');¹³ továbbá öbolg. *bélt*, illetve

¹⁰ Kovács Sándor Iván: *Gesztenyefalévél a niklai kertből*. http://irodalom.web.elte.hu/iris/arch/cikkek/2000_1/geszteny.html.

¹¹ Vö. például Bächtold-Stäubli, H. (szerk.): *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. II. k., Berlin und Leipzig, 1929/30, 1192.

¹² *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, 1. kötet, Budapest, 1967, 860 k.

¹³ Uo., 867.

összl. **bēlū* < ieu. **bbā-*, **bbō-*, **bbə-*, óind. *bbāti* 'fénylik';¹⁴ ném. *weiß*, ang. *white* < ieu. **kwintos*/**kwindos* 'világos, fénylik' ném. *schwarz* < germ. **swarta-* < ieu. **suordos* 'sötét, fekete, szennyes'.

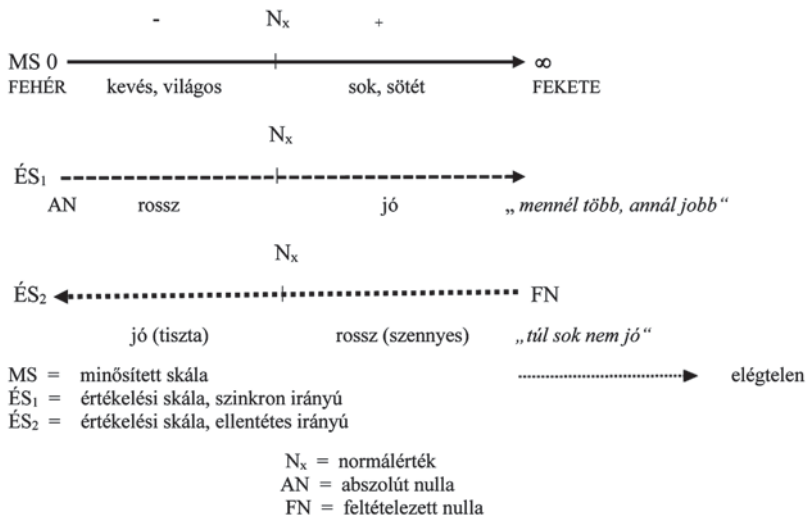
A fehér és a fekete egyirányú ellentétes színek, amelyek kölcsönös kapcsolatban állnak egymással olyan értelemben, hogy a szennyezettség skáláján a két végpontot foglalják el.¹⁵ A fehér teljesen szennyezetlen, illetve tiszta, míg a fekete teljesen szennyes, illetve végtelen sok szennyfoltot tartalmaz. A sötétség¹⁶ és a szennyezettség közötti összefüggést mutatja többek között a már említett indoeurópai **suordos* úgy, mint annak latin továbbképzése *sordēs*, amely ugyanakkor a fekete szín és a szenny jelzője. A skála közepe az a határpont, amely a sötétet elválasztja a világostól; a fehér felé helyezkednek el a mínusz, a fekete felé az árnyalatok plusz értékei. Ez a skála értékelés szempontjából is vizsgálható. Ha például úgy értékeljük, hogy „minél több, annál jobb” (ennek többek között megfelelő „black is beautiful”), illetve ellenkezőleg „túl sok nem jó”, akkor a fehér és a fekete szín az első esetben a pozitív, a másodikban pedig a negatív oldalra kerülnek. Eből a bipoláris adottságból származik a fehér és a fekete ellentétes felfogása, amely később még szóba fog kerülni.

A fehér és a fekete nem tarka színek, míg a vörös, narancs, sárga, zöld, kék és ibolya a színspektrum, illetve színlétra tarka színeit képviselik. Az alapszínekhez tartozik a vörös, a kék és a sárga; a másodlagos színek, mégpedig a narancs, a zöld és a viola, két tiszta szín keveredéséből jön létre.

¹⁴ Herne, G. 1954, 104–105.

¹⁵ Vö. Reiter, N.: *Komparative*. Berlin 1979, 38 kk. (Osteuropa-Institut an der Freien Universität Berlin. Balkanologische Veröffentlichungen, 1. kötet).

¹⁶ Herne, G. 1954, i. h.

1. kép. *A szennyezettség skálája* (Reiter 1979)

vörös, piros

A fekete színnel mint a veszélyt rejlő sötétség jelzőjével szemben áll a másik fontos hangulatkeltő szín, a piros, illetve a vörös, a vér színe. A vörös-fekete-fehér triász megkülönböztetése minden valószínűség szerint a színlátás kezdetén áll. Erre utal, hogy a világ minden részén ez a három szín szerepel a népek hitvilágában, valamint számtalan mágikus és szertartási kontextusában.¹⁷

A vörös, illetve piros szín eredete a vérre vezethető vissza. Ezt tanúsítja a színnevek etimológiája úgy a finnugor és az indoeurópai, mint a türk nyelvekben (az indogermán **reudb-*, **roudb-*, **rudb-* tő úgy, mint az óind. *rudhira* a vért és ugyanakkor a vörös színt jelentette; mai alakváltozatai részben a haj és a bőr

¹⁷ Ivanov, V. V. 1981, 166 kk.; Ivanov, V. V.: Zаметки о типологическом и сравнительно-историческом исследовании римской и индоевропейской мифологии. *Trudy po znakovym sistemam* IV. (Učen. Zap. Tartuskogo gos. Un-ta, vyp. 236). Tartu, 1969, 70; Dumézil, G.: *La religion romaine archaïque*. Paris, 1966, 413, 534.

színét jelzik, vö. or. *rusyj*; bg., szb., hrv. *rus*; bg. *rus*, or. *rumjanyj*, bg. szb., hrv. *rumen*; részben a vörös szín általánosított jelzői, vö. ném. *rot*, ang. *red*). A vér és a vörös szín közötti korrelációs kapcsolat nyomait a legjobban a magyar *vörös* szó etimológiája tükrözi.¹⁸ A *vörös* a *véres* melléknévnek szóhasadásos párja. Eredetileg *véres* dolgot jelentett, majd színre utaló alkalmazása a vérnek piros volta alapján fejlődött ki.¹⁹ Korábban a vér magát az életet és a termékenységet jelképezte. Ennek a felfogásnak eredete az az elképzelés volt, hogy az erekben folyó vér az emberi test legfontosabb, életadó és életörző komponense, sőt a lélek székhelye is. Ezért minden mágikus cselekményben és a népi gyógyításban vért használtak.²⁰ A túlvilág uralkodóinak és szellemeinek vért áldoztak ártalmas elemek elhárítása, illetve kívánt fejlődések előhozása céljából. Még az ókorban is közismert volt az emberi és állati vér használata gyógyítások céljára. Már ekkor azonban vér helyett, különösen, amikor a vér valamilyen oknál fogva nem állt rendelkezésre, vörös színű pótlanyagot is használtak. Idővel a vér gyógyító és rontáselhárító szerepe lassan a vörös színre helyeződött át.²¹

A vörös színre vonatkozólag a magyarban és az európai nyelvekben más nevek is léteznek. A magyarban a *vörössel* rokon értelmű a *piros* melléknév; összefügg a *pirít*, *pirul*, *pirkad* igékkel, illetve a sülési ropogás hangjára alakult hangutánzó *për-* tö családjával. Először a pirításnál jelentkező vöröses elszíneződés jelölésére szolgált, és csak utána lett a vérszín tulajdonképpeni neve.²² Ellenkező irányú változás történt tehát, mint a *vörös/veres* esetében. A két szó azonban nem azonos: a *piros* inkább a színbenyomás esztétikai értékelésére szolgál, lásd *pirosposztás*, *piros alma*, *piros tojás*, *piros ceruzta*, míg a *vörös* konkrétabb összefüggéseket jelez, vö. *Vörös Hadsereg*, *Vöröskereszt*, *vörös zászló*, *vörös káposzta*, *vörös hajú*.

¹⁸ A *vér* főnévből jött létre valamivel való ellátottságára utaló -s melléknévképzővel.

¹⁹ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 3. kötet, Budapest, 1976, 1178.

²⁰ Vö. Wunderlich E.: *Die Bedeutung der roten Farbe im Kultus der Griechen und Römer*. Gießen, 1925, 5 (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten XX, 1.)

²¹ Wunderlich 1925, 21 kk.

²² *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 3. kötet, Budapest, 1976, 208.

rőt, rubin, karmazsinpiros, skarlát, bíbor

A pirossal szinonim *rőt* és *rubin* melléknevek német nyelvi átvételek, vö. ném. *rot, rubinrot*; a rubin tulajdonképpeni forrása azonban a lat. *rubinus, robinus* 'vörös színű ásvány'.²³ A magyar *karmazsinpiros*, illetve *kármínpiros*, úgy, mint a német *Karmesinrot*, az orosz *čermnyj, červonnyj*, a bolgár *červen*, a szb-hrv. *crven* stb. a piros festék előállításí módszerével függenek össze. Krisztus születésekor jutott Indiából Európába egy piros színű festék, amelyet a keresztetű véréből nyertek. A festékekkel együtt elterjedt annak arab neve *karmazj* Európa minden részén.²⁴ Emellett ismeretes a *skarlát* (ném. *Scharlach*, ang. *scarlet*, ol. *Scarlatto*),²⁵ valamint a *bíbor* (ném. *Purpur*, ang. *purple*), amely eredetileg egy bizonyos fajta bíborcsigából nyert vörös festékanyagnak a jelölője volt, és később ezzel a festékekkel festett selyem és bársony elnevezésére szolgált. A magyarba a mediterrán kereskedelem útján került olasz vagy német közvetítéssel. Az a feltevés, hogy a *bíbor* nemzetközi műveltség szó, és összefügg a lat. *purpura*, illetve gör. *πορφύρα* szóval, további vizsgálatot igényel, mivel ez a színnév a bizánciaknál nem vörös, hanem kékeszöld színárnyalatok megnevezésére volt használatos.²⁶

zöld

A zöld szín a kék és a sárga szín keverésével jön létre. Megnyugtató, kiegyenlítő és jótékony hatással van az emberre. Ez a szín a reménység, a természetesség, a növényzettel borított szabad természet (mezők és erdők), a nedvesség, a mocsarak, források és tócsák, valamint azok állatai jelképe. Az ember természet feletti uralmát is képviseli. Magyar neve, amely esetleg alán jövevényszó, legelőször a füvet, de egy időben a „szürke lovat és ökröt” is jelezte, és csak utána vált általá-

²³ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 3. kötet, Budapest, 1976, 458.

²⁴ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 2. kötet, Budapest, 1970, 384. vö. ném. *Karmesin*, sp. *cermesí*, fr. *cramoisi*, ol. *crèmisi, chèrmisi*, szb-hv. *karmazjín*, le. *karmazyn*, or. *karmazjín*, k. lat. *carmesinus, carminisus*.

²⁵ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 3. kötet, Budapest, 1976, 553.

²⁶ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1. kötet, Budapest, 1967, 295.

nossá.²⁷ A *zöld* későbbi ’fiatal, éretlen; tapasztalatlan, buta’ magyar jelentése más nyelvekben is ismeretes. A magyar *zöldfülű* fogalomnak megfelel például a német *grün hinter den Ohren* vagy az angol *greenhorn*. A szó ingadozó jelentése az európai nyelvekben arra utal, hogy ez a szín úgy a népi hagyományban, mint az öltözetben korábbi időkben ritkán volt használatban; jelentése ezért kevésbé szilárd. A magyar hagyományban érdekes módon fiatalemberek halálával kapcsolták össze; egy ifjan elhunytak a koporsóját zöld posztóval takarták le, vagy zöldre festették. Erről szól többek között Arany János *A varró leányok* című, 1847-ben megjelent verse, amely többek között így hangzik:

Jaj, ki vágya menyasszonynak,
Akit harangszóval hoznak!
Gyászos ének bűg előtte:
Sírva mennek esketőre.

Nem menyasszony, – vőlegény volt:
Hat legény hoz zöld koporsót,
Apja, anyja sír előtte,
Keserves a menyegzője.

kék

A kék szín fényereje gyenge. Eredetileg az ég megnevezésére szolgált. Nyugalomra hangol, de azért van benne valami szenvedőleges felé hajló is, éppen úgy, mint a tenger kék vizében. Magyar neve ótörök eredetű. Az átvett török nyelvi alak **këik* (< **këik*) lehetett.²⁸ A mai török nyelvben *gök* az ég színét, valamint a szürkés-kék és a világosszürke színárnyalatokat jelzi. A magyar *kék* eredeti jelentései ezzel azonosak. A kereszténység által kifejtett szimbolikának megfelelően a kék szín Krisztus színévé vált; az úr szakrális ábrákon kék égi palástban jelenik meg.

²⁷ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 3. kötet, Budapest, 1976, 1197 k.

²⁸ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 2. kötet, Budapest, 1970, 426 k.

sárga

A fehérhez legközelebb áll a sárga szín; a színek között a legvilágosabb. Magyar neve szintén ótörök eredetű, habár alaktani összefüggései nem egészen tisztázottak. Valószínű, hogy a magyar *sárga* szó másodlagos alakulat. Eredeti változata *sárog*, *sárig* volt, és 'fehér, sápadt' jelentésekkel bírt, később a barna színű lovat, a citromot és a szalmát jelezte. A 18. század óta az irigység és az álnokság jelképeként ismeretes, és ez azzal magyarázható, hogy a sárga szín az epe fogalmával, illetve a néphit szerint rossz emberi tulajdonságokkal, többek között haraggal, irigységgel stb. társul,²⁹ vö. például ném. *gelber Neid* 'sárga irigység'. A német nyelvben a *gelb* 'sárga' és a *Galle* 'epe' azonos fő továbbképzése. A szláv nyelvekben a sárga, zöld és arany színek nevei (vö. ószl. *žlto* 'sárga', *zelenb* 'zöld' és **zolto* 'arany') közös szócsoporthoz tartoznak, és ez arra mutat, hogy itt a sárga szín aranysárga árnyalatát általánosították.

barna

A barna szín neve úgy a magyarban, mint a szláv nyelvekben német jövevényszó; a magyar *barna* valószínűleg magyarországi szász eredetű; vö. ném. *braun* 'barna'. Tulajdonképpen a *sötétnek* a szinonimája. A két szó jelentése azonban az ómagyarban nem volt azonos: míg a *sötétet* főleg természeti tárgyak és építmények jelzőjeként alkalmazták, a *barna* szó általában az élőlények, főként az állatok sötét szőr-, illetve bőrszínét jelölte.³⁰

A SZÍNEK MINŐSÍTÉSI SZEREPE

Minősítés céljára főleg a fehér, a fekete és a piros szín, de elsősorban a fehér és a fekete alkalmasak, ahogy már említettem. Különböző hagyományokban szerepelnek váltakozva pozitív és negatív értelemben.

²⁹ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 3. kötet, Budapest, 1976, 489 k.

³⁰ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1. kötet, Budapest, 1967, 253.

Így például az ótörök népeknél egykor az északi alaporientáció volt mérvadó.³¹ Mivel észak a fekete színnel korrelált, ez a szín pozitív értékelések, illetve pozitív tulajdonságok, például a „nagy, erős, jelentős” rokon értelmű szimbólumává vált. Ezt tükrözi a türk *qara* (*kara*) ’fekete’ használata: többek között a *Karachan* uralkodók nevében található, akik Idat Shad, alias *Karakhan* „fekete uralkodó”-ra, a második Göktürk Birodalom alapítójára (681) hivatkoztak, és akiknek közép-ázsiai birodalma 840-től 1212-ig tartott. Szintén ezen a színasszociáción alapul Petrović György, a szerb történeti alak török neve. A rettenthetetlen harcost, aki 1804-ben megszervezte a szerb parasztok felkelését az oszmán-török uralkodók ellen, a törökök *Karadördé* „Nagy György”-nek nevezték el. Megőrződött a *Karadördévić* szerb királyi ház nevében. Ettől eltérő összefüggésben *qara* a török nyelvjárásokban elkenkező, ’szegény, egyszerű, primitív’ értelemben is használatos.³²

Az európai népek kultúráiban a fekete legnagyobbbrészt negatív, a fehér pozitív konnotációkban ismeretes. A „feketepiac” és a „fekete-, illetve szürkegazdaság” fogalma káros értelemben mindenütt ismeretes. A gyász jelképe manapság Európában, így a magyaroknál is, a fekete szín. Vallásos magyar környezetben a húsvét előtti *feketehét* és *feketevasárnap* szintén a gyász érzelmeit juttatja kifejezésre. Ezen a héten általában szigorúan böjtölnek. A feketevasárnap a nagyböjt ötödik vasárnapja; a megelőző szombat délutánján korábban a templomokban Jézus és a szentek képeit fekete lepellel borították be, feketevasárnap pedig a lányok és menyecskék fekete ruhában mentek a misére. Szokás volt az is, hogy ebédre mákos téstát főztek, mivel a mák fekete színe szintén a gyászt jelképezte.³³ A *fehérvasárnap* ezzel szemben a húsvétot követő vasárnap, ez a nap zárja le a húsvéti ünnepkört. A korai kereszténységben a nagyszombaton keresztelt katekumenek ekkor vették le a kereszteléskor felvett fehér ruhájukat.³⁴

³¹ Vö. Pritsak O.: Orientierung und Farbsymbolik. Zu den Farbenbezeichnungen in altaischen Völkernamen. *Saeculum* 5/4 (München, 1954), 376–383.

³² Uo. 383.

³³ *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerkesztő: Ortutay Gyula. 2. kötet, Budapest, 1979, 116.

³⁴ Uo. 116.

2. kép. *Karadorde* „Nagy György”, azaz Dorđe Petrović, a szerb parasztfelkelés (1804) vezére (Vlagyimir Borovikovszkij festménye, 1816, Szerb Nemzeti Múzeum, Belgrád)

A fehér-fekete színpár ellentétes értelmezése más elvont összefüggésben is, például jó-rossz; szép-csúnya, boldog-boldogtalan, vidám-szomorú, előkelő-aljas, általánossá vált. Ezen alapul többek között a fehér bőrű és a fekete bőrű emberek megkülönböztetése, illetve a fekete bőrűek kiközösítése. Az oroszban *černь*, illetve *černye ljudi* (szó szerint ’fekete emberek’) a szegény emberek tömegét jelenti,³⁵ *beloe plemja ljudej* (szó szerint ’a fehér törzs’) az előkelő oroszokat jelzi. A délszlávoknál a szerencsés napok „fehérek” (sz-hv. *beli dani*), a szerencsétlenek „feketék” (sz-hv. *crni dani*).

³⁵ Vö. Dal’, V.: *Tolkovnyj slovar’ živogo velikorusskogo jazyka IV. k.* (S.-Peterburg/Moskva 1909), 1320. – Vö. a következő, 15. századi forrást: *vstaša černь na bojarь* (Sreznevskij).

A fehér szín egymaga az előkelőség jelképe: többek között kimagasló szerepe van egyházi szertartásokban és a papság öltözetében. A fehér szín ugyanakkor a szépség jellemzője: gyakran említik a délszláv népdalok a fehér nyakú, fehér arcú, fehér kezű, fehér mellű lányt (*bjalo gërlo, beli obrazi, beli rÿce, beli gërdi*).³⁶ A dalokban a Dunának a színe is fehér.³⁷ A fehér egyedül sokszor nem volt elegendő a szépség kifejezéséhez, hanem csak a pirossal együtt volt a szépség jele; a fekete szín sem jelentett egészében rútságot. Hófehérkéről ismeretes, hogy piros volt, mint a vér, fehér, mint a hó és fekete, mint az ébenfa.

A piros színnek egyértelműen kimagasló esztétikai szerepe van. Ezt bizonyítja például az orosz *krasnyj* 'piros', amely a *krasinyj* 'szép' melléknévből ered. Az oroszoknál úgy, mint a magyaroknál és más európai népeknél a piros a legkedveltebb szín. Ez a tény többek között a népi öltözetben és a díszítő művészetben jut kifejezésre. A fehér hímzést ugyan Magyarország egyes tájain nagymértékben kedvelik, de a magyar motívumokban mégis a piros szín a legfontosabb.

A SZÍNEK SZEREPE A NÉPHITBEN ÉS A NÉPSZOKÁSOKBAN

Itt is elsősorban a fehér-fekete mint ellentétes szín pár érvényesült. Az indoeurópai népeknél mindenekelőtt dualisztikai felfogásokkal jelenik meg. Ezt a dualizmust nem szabad összetéveszteni a kereszténység dualizmusával, amely a jót és a rosszat ellentétes erkölcsi értéként kezeli. Mindinkább a *yin-yang* oppozícióhoz hasonló komplementáris párosítást képez, úgy, mint sötét-világos, tél-nyár, férfi-nő, meleg-hideg. Kétségtelenül ide tartozik a test-lélek dualizmus is, valamint az a dualisztikus lélekelképzelés, amelynek nyomai egész Európában fellelhe-

³⁶ Vö. többek között Petkanova, D.: *Za cvetovete v bälgarskata narodna pesen*. 2. Belijat i černijat cvjat. *Bälgarskij folklor*, kn. 1, 1983, 16.

³⁷ Gerov, N.: *Rěčnik na bälgarskij jazyk* I., Plovdiv, 1895, 98, a következő példát közli: *Vidjash momu chubavu (Láttam egy szép lányt) / Na kraj bjalo Dunava (A fehér Duna partján) / Na bjalo kamäke stojaše (Egy fehér sziklán állt) / V rüka sapun därešäše (Kezében szappant tartott) / Bjalo lice mijaše (Fehér arcát mosta).*

tők, és a magyar néphit, valamint az istenség koncepciójának alapvető kategóriái közé tartozik. Példaként az ósláv mitológiában, amely feltehetően perzsa és zoroasztrikus elemeket is tartalmazott, ismeretes egy jóttevő, világitó, szerencsét hozó „fehér” istenség (*Belobog, Bjalbog, Belun*) és egy „fekete” isten (*Crnobog, Czarnobóg, Czernobuh*).³⁸ Az utóbbi eredetileg a fehér istenség ellenpárja volt, a kereszténység befolyása alatt azonban a világ sötét felének, a gonoszságnak és a szerencsétlenségnek lett az uralkodója. E dualisztikus elképzelés és annak színekkel való társítása feltehetően minden indoeurópai népnél ismeretes volt. Az istenségek fogalma – vö. gör. *Zeus*, lat. *In-piter* és *dies* ’nap’, *Diana* istennő < **Diviana*, óskand. *Tyr*, ófel. *Zio* stb. – ugyanis visszavezethető az ie. *deieu* (*diēu- diu-, diu*) törzsre, amely ’villogó eget és világos napot’ jelentett.³⁹

A túlvilág dualisztikus felfogása egyaránt ismeretes a keleti népek sámánizmusában; gyökeret vert a honfoglaló magyarok hitvilágában is. A fehér sámán a világgossággal, illetve a jó istenséggel és annak szellemeivel, a fekete sámán pedig a sötét alvilággal, illetve a gonosz istenséggel és gonosz szellemeivel lép érintkezésbe.⁴⁰ A kétfajta sámán külseje is különbözik egymástól: a fekete sámán sajátos sötét színű köpenyt és fejedőt, a fehér sámán fehér öltözéket és fehér báránybőr sapkát visel a szertartás alatt. Ez az elképzelés érvényesül a magyar táltos viadalában is, amelynek célja a kedvezőtlen időjárás elhárítása. Többek között Heves megyében terjedt el az elképzelés, hogy a táltos füstös vagy fekete és fehér bika alakjában viaskodik.⁴¹

A dualizmus elképzelése megőrződött továbbá a fehér- és a feketemágia különféle cselekményeiben és azok tudományos szabályzatában, a fehér, illetve a fekete könyvben; továbbá a Luca asszony kettős, sötét és világos alakjában, valamint

³⁸ Leger, L.: *Slovenska mitologija*. Beograd 1904, 156.; *Mify narodov mira*. 1. kötet, Moszkva, 1980, 167, 2. kötet, Moszkva, 1982, 625; továbbá Ivanov V. V. i. m. 1981, 176.

³⁹ Pokorny, J.: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* I. kötet, Bern/München 1959, 183 kk.

⁴⁰ Nioradze, G.: *Der Schamanismus bei den sibirischen Völkern*. Stuttgart, 1925, 26; Diószegi Vilmos: *Sámánizmus*. Budapest, 1962; Diószegi Vilmos: *A pogány magyarok bitvilága*. Budapest, 1967.

⁴¹ Diószegi Vilmos: A viaskodó táltosbika és a sámán állatalakú életlelke. *Ethn.* LXIII/1952, 308–357.

a természetfeletti lények külső megjelenésük különféle képzeletben, amelyek szerint a démonok nagy része, többek között a boszorkányok és a betegségdémonok sötét vagy vörös színű alakok, míg a tündérek (a magyar *szépszszyony* vagy a Balkán tündérei: a délszláv *vila* és *szamodiva*, *szamovila*, az albán, román *zîna*, *zîna*, a görög *neraida*) fiatal, csábító szépségű, fehér ruhás nők.⁴²

Európában máig közsímet a vörös színnek a rontáselhárító és jót tevő hatása. A vörös szín és a vér, valamint a véráldozat összefüggéseiről már szó volt. A vörös, illetve piros szín sokféle használatban van úgy az emberi élet átmeneti rítusaiban, mint ünnepi és vallási szokásaiban és a népi gyógyításban.⁴³ Így például hagyományos közösségeknél még mindig a piros tojás a húsvéti ünnepség legfontosabb kelléke.⁴⁴ Az év folyamán sok más alkalommal használják gonosztávoltartó és egyben jótékony ereje miatt. Szent György napján többek között piros szalagot kötnek a kis gyermek csuklójára, és piros fonalat kötnek az állatok nyakába; piros rongyot szögeznek a küszöbre vagy az ajtófélfára.⁴⁵ A bolgároknál mai napig megőrződött az a hagyomány, hogy március elsején betegség ellen a nők és a gyerekek ruhájuk felső részére piros-fehér, csavart fonalból készített függelék (*martenicát*) tűznek. Elképzelésük szerint a piros-fehér színkombinációnak fokozott mértékű mágikus hatása van.⁴⁶

⁴² Dömötör Tekla: *A magyar nép hiedelemvilága*. Budapest, 1981, 82 kk.; Strausz Adolf: *Bolgár néphit*. Budapest, 1897, 126–130; Róheim Géza: *Magyar néphit és népszokások*. Budapest, 1925, 110–114; Schubert, Gabriella: Die Rolle der Frau im Volksglauben der Südslawen. *Slavica Gandensia* 7–8, Gent, 1980/8, 157–179.

⁴³ Wunderlich, E. 1925, 71; Riedel 1983, 32; Schubert, G.: Textilien als magische Mittel zur Verhütung und Heilung von Krankheiten im südöstlichen Europa. *Zeitschrift für Balkanologie* XX/1, Wiesbaden 1984, 101 k.

⁴⁴ *Magyar Néprajzi Lexikon* 2. kötet Budapest, 1979, 608 kk.; Dömötör Tekla: *Naptári ünnepek – népi színjátszás*. Budapest, 1964.

⁴⁵ Đorđević Tihomir: Zle oči u verovanju južnih slovena. *Srpski etnografski zbornik* 53. Drugo odeljenje: Život i običaji narodni, knj. 23, Beograd, 1938, 142; Temesváry, R.: *Volksbräuche und Aberglauben in der Geburtshilfe und der Pflege der Neugeborenen in Ungarn*. Leipzig, 1900, 69; *Népi gyógyítás Magyarországon. Ethnomedicine in Hungary. Communicationes de historia artis medicinae*, Supl. 7–8, Budapest 1975, 33.

⁴⁶ Schubert, G. i. m., 1984, 101 k.

3. kép. Hagyományos bolgár *martenica* (a szerző saját felvétele)

A sárga szín leginkább a betegségek elleni mágikus cselekményekben volt használatos. Így analógiai eljárás alapján a sárgaságot a magyar népgyógyászatban a következőképpen kezelték: a betegnek sárga pohárból kellett innia az orvosságot; sárga cukrot vagy tojássárgáját, sárgarépát vagy sáfrányt adtak neki, és sárga ruhával takarták be.⁴⁷

SZÍNEK AZ EMBER TÁJÉKOZÓDÁSÁBAN

A következőkben áttérek arra a kérdésre, hogy milyen szerepet játszanak a színek az ember tájékozódásában. A színek nagymértékben hozzájárulnak az ember környezetének a megszervezéséhez. Példaképpen megemlíthető itt a közlekedési jelzőlámpa, amely úgy a járókelők magatartását, mint a járművek közlekedését szabályozza.

A keleti tájékozódási rendszer

A távolmúltban még sokkal nagyobb mértékben, mint napjainkban, színek segítettek elő a világ értelmezését és megszervezését. Európában ezzel kapcsolatosan

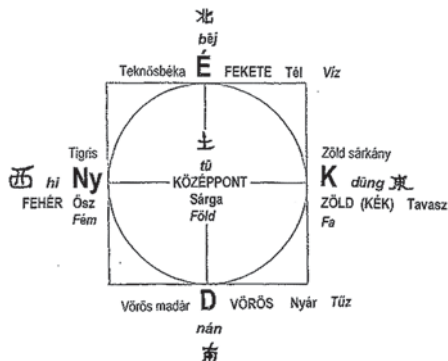
⁴⁷ *Magyar Néprajzi Lexikon* 4. kötet, Budapest, 1981, 398; 5. kötet, Budapest, 1982, 46; Schubert, Gabriella i. m. 1984, 106 k., Pócs Éva: Zagyvarékas néphite. *Néprajzi Közlemények* IX, 3–4, Budapest, 1964.

keleti minták is érvényesültek. Ezek között különösen szemléletes a régi kínai tájékozódási rendszer, ezért a következőkben a kínai világképet ábrázolom.⁴⁸

A kínaiak elképzeléseiben alapvető szerepe volt a föld-ég kettősségének, mint ahogyan ez más népek, így a magyarság mitológiájának is része volt. Az égbolt, amely buraszerűen borul a földre, öt övezetből áll: egy középső, a Sarkcsillag körülötte övezetből és négy, a szélrózsa négy irányába mutató égövből. Azonos felosztású volt a négyszögletes Föld képe: egy középső és négy sarokrészből tevődött össze. A világ tájainak meghatározása a hercegnek mint a vallási gyülekezet vezetőjének a jogkörébe tartozott. A hívők tömege szintén négyszöget alkotott. Oltáruk egy sárga földdel letakart domb volt, amely a négyszögletes föld közepén helyezkedett el, és amely körül a hívők gyülekezeteiket tartották. Ez volt a birodalom középpontjának a jelképe. A körülötte lévő, a négy égtáj felé irányuló oldalrészeket zöld, vörös, fehér és fekete föld takarta le. Ez a szent négyszög volt a Föld szimbolikus mintája, amelyet keleten a zöld (ritkábban a kék) szín, délen a vörös, nyugaton a fehér és északon a fekete szín képviselte. A középpontot, amely egyben a Föld és a Kínai Birodalom középpontja, valamint a császár székhelye volt, a sárga szín képviselte. Ez a szín szent szín és a császári felség szimbóluma volt.

A színek és az égtájak közötti kapcsolat kialakulása csak azért volt lehetséges, mert a korai kultúrákban a mai adottságoktól eltérően a színek, mint ahogyan már vázoltam, még nem voltak függetlenek a tárgyaktól, hanem elválaszthatatlanul hozzájuk tartoztak, amint ez a türk népeknél mai napig érvényben van. Nemcsak a régi Kínában, hanem Ázsia többi népeinél is minden égtájhoz egy másik szín tartozott. A színekhez további tényezőket csatoltak, úgy, hogy a Föld modellje fokozatosan kibővült.

⁴⁸ E világképet kimerítően ismerteti Granet, M.: *Das chinesische Denken. Inhalt, Form, Charakter*. München, 1980, 66 kk. (dtv Wissenschaft 4362).

4. kép. A keleti tájékozódási rendszer; az egykori kínai modell

Ennek eredményeként a színek a következőket jelképezték: a vörös szín 1. a délt, 2. a nyarat, 3. a tüzet, 4. magát a Chuo uralmát, valamint 5. a férfias energiát. Ehhez tartozott jelképként a vörös madár. A zöld szín, amelyet a zöld sárkány jelképezett, 1. a keletet, 2. a fát, 3. a tavaszt, 4. a jóságot és a türelmességet mint a Keleten élő lakosság jellegzetességét jelentette. A fehér, amelynek szimbolikus állata a tigris volt, a következőket jelezte: 1. a nyugat, 2. az ősz, 3. a fém, 4. az ember harcias kedélye és 5. a Shang-dinasztia uralma (kb. 1500–1050 Kr. előtt); a fekete 1. az északot, 2. a telet és 3. a víz elemét képviselte. Az észak jelképe a teknősbéka volt. Ez a felsorolás nem teljes, mivel az összefüggés-sorozat, mint ahogy már említettem, egyre hosszabb lett.

A vázolt modellnek a célzata az volt, hogy a világot és a kínai társadalmat rendezze és szervezze, ugyanakkor a lakosság tájékozódását elősegítse. A birodalom nyugati részén lakó törzsek tagjai a fehérek, a keleti részén a zöldek, a déli részén a vörösek és az északi részén a feketék voltak. Színekkel különböztették meg a tájakat, a folyókat, sőt a hadsereg egyes csapatrészeit is. A színek továbbá

fontos szerepet játszottak a birodalom nyilvános életében, a császári udvar szertartásában, az ország igazgatásában és a hadi csapatok felállításában.⁴⁹

Ez az asszociációs rendszer nemcsak Kínában, hanem bizonyos modifikációkkal Ázsia minden részén érvényben volt egészen a mongol korszakig.⁵⁰ Ezt a rendszerezést ismerték a régi Egyiptomban és Mexikóban is.

Az említett színszimbolika az ótörök népek közvetítésével különböző utakon és időpontokban Európába is eljutott. Ismeretes, hogy az európai és az ázsiai kultúrák között egészen a modern időkig szoros kapcsolatok léteztek; számos európai antik felfogás, többek között az asztrológiai és a kozmológiai is, keleti mintát követett. A második században az athéni Antiokhosz asztrológiai rendszerében például ugyanazokat az összefüggéseket találjuk a színek és a szélirányok között, mint amelyeket a kínaiak használtak az égirányok megkülönböztetésére: a vörös a dél, a fekete az észak, a fehér a nyugat, míg a sárga a kelet jelképe. Hasonló felfogásokat követhetünk Európában a reneszánsz korszak idején és még utána is.

E kultúrtörténeti háttér ismeretében érthetővé válnak egyes Európában használatos tengernevek, amelyek színneveket tartalmaznak. A magyar *Vörös-tenger* a déli tengert jelenti, és más nyelven is „vörösnek” nevezik, vö. or. *Krasnoe more*, gör. *ἡ ερυθρὰ Θάλασσα*, bg. *Červeno more*, ném. *Rotes Meer*, ang. *Red Sea*, fr. *mer Rouge* stb. A *Fekete-tenger* azért „fekete”, mivel a törököktől nézve északra fekszik; ennek

⁴⁹ A kínai források a Kr. e. 635. évre vonatkozólag azt említik, hogy a Wen és a Tsin fejedelmek legyőzték a Tik és Džong nomád törzseket, és utána letelepítették őket birodalmuk területén. A Tik törzs nyugaton élő hozzátartozóit „fehéreknek”, déli lakosait „vörösöknek” nevezték el. Vö. Ludat H.: *Farbenbezeichnungen und Völkernamen. Ein Beitrag zu asiatisch-osteuropäischen Kulturbeziehungen. Saeculum 4/2*, München, 1953, 146.

⁵⁰ Így például a kalmükök a következő asszociációkat ismerték: kelet = fehér (ezüst), dél = kék, nyugat = vörös, észak = sárga (arany). Indiában régebben a négy égtáj azonos volt az indiai kasztok színszimbólumával: a fehér szín 1. a kelet, 2. a brahmanok; a sárga 1. a dél, 2. a sudrák (jobbágyok); a vörös 1. az észak, 2. a ksatriják (katonák) jelzője volt. Ezekhez az egyenletekhez csatolva volt a szelek, valamint az áldozati állatok színe is. Vö. Kirfel, O.: *Die Kosmographie der Inder nach den Quellen dargestellt*. Bonn, 1920, 242.

levegő	tavasz	Ϸ	Ϸ	Ϸ	D	vér	vörös	folyékony
tűz	nyár	Ϸ	Ϸ	Ϸ	K	epe	sárga	finom
föld	ősz	Ϸ	Ϸ	Ϸ	É	fekete epe	fekete	sűrű
víz	tél	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ny	flegma	fehér	nyúlós

5. kép. Athéni Antiokhosz asztrológiai rendszere (Kr. u. 2. sz.)

megfelelően török neve *Kara Deniz*, illetve gör. *ἡ Μαύρη Φάλασσα*, or. *Černoe more*, cs. *Černé moře*, ném. *Schwarzes Meer*, ang. *Black Sea*, fr. *mer Noir* stb. A legrégebbi görög megnevezése *Πόντος Ἀζείωος*, illetve eufemisztikusan *Πόντος Εὐξείωος* volt, amely Vasmer szláv etimológiai szótára szerint az ir. *axšaena-* 'sötét színű, kék, fekete' népetimológiai átalakítása.⁵¹ A Földközi-tengert törökül *Aq Deniz* (*Akdeniz*)-nek, szó szerint 'fehér tengernek' nevezik, mivel Törökországból nézve nyugatra fekszik. Ez a megnevezés ugyanakkor az Égei-tengert is jelenti, mivel Ázsiából nézve szintén nyugati fekvésű. A szerbek, horvátok, bolgárok és az oroszok kisebb eltéréssel a török mintát követik: a szerbeknél és a horvátoknál a Földközi-tenger és az Égei-tenger neve *Belo more*, szó szerint 'Fehér-tenger'; ennek megfelelően bolgár *Bjalo more* és görög *ἡ ἄσπρη Φάλασσα* 'fehér tenger' – az Égei-tengerre vonatkoznak. A keleti világ befolyása ezeknél a megnevezéseknél nyilvánvaló.

A délszlávoknál a keleti világkép nyomai megmaradtak kozmogóniai elképzeléseikben is. Így például Szerbia keleti részén még a 20. század elején a következőképpen magyarázták a világot: a négyszögletes Földet négy különféle színű ökör húzza: nyugaton egy fekete, délen egy kék, északon egy fehér és keleten egy vörös. A szelek rendszerét is színek segítségével állítják fel: A szerbeknél és a bolgároknál a nyugati szél fekete (*crni vetar* – *čeren vjatar*) és a keleti szél vörös (*crveni v(j)etar* – *červen vjatar*); a koszovói szerbeknél azon kívül ismeretes egy kék színű szél (*sinjomorac*), amely délkelet, azaz az Égei-tenger vagy a Fekete-tenger felől fúj. Közismert a fehér szél is (szb-hrv. *b(ij)eli v(je)tar*, illetve *b(ij)elojug*, *biloujug*,

⁵¹ Vasmer, Max: *Russisches etymologisches Wörterbuch* III. kötet, Heidelberg, 1968, 326.

bolg. *bjalojug*), amely a nép magyarázata szerint nyugatról, délnyugatról vagy északnyugatról fúj.⁵² Bár ezek az elképzelések nem mindig azonosíthatók a keleti orientációs rendszerrel, de mégis feltehető, hogy bizonyos eltéréssel annak a befolyása alatt jöttek létre.

Minden valószínűség szerint az említett keleti minta alapján osztották fel Oroszországot egy fehér, vörös és fekete részre: *Bélaja Rus*, később *Belorusszija*, *Belaja Rosszija*, illetve *Alba Russia* legelőször 1360-ban fordul elő német fordításban mint *Weißer-Runnen*.⁵³ Karamzin szintén említi a Fehér-Oroszországot az orosz birodalom történetéről írt könyvében az 1382-es év utáni eseményekkel kapcsolatosan. Velencei Fra Mauro a 15. század közepéből eredő térképén egy három részre osztott fehér, vörös és fekete Oroszországot találunk: *Rossia bianca*, *Rossia rossa* és *Rossia negra*. Egészen a 16. századig a Dnyepertől keletre eső tájrészek népeit „fehéroroszoknak” nevezték. Valószínű, hogy ezekkel az elnevezésekkel állnak kapcsolatban a lengyel *Białystok* és *Biała Podlaska* nevezetű helységek, amelyek a mai Fehér-Oroszország közelében fekszenek, és amelyek nevében a „fehér” melléknév szerepel. Vörös-Oroszország a 15. században a mai ukrán területre vonatkozott; lehetséges, hogy eredete a *Červen* nevű helység, amely szó szerint ’vörös’-t jelent, és amelyet Nesztor történetíró a 12. század elején írt krónikájában (*Povest’ vremennyh let*) megemlíti.⁵⁴ Fekete-Oroszország változó határokkal 1665 óta a Pripet folyótól északra terjedt el; jelenleg viszont a fehérorosz nyelvterülethez tartozik. Az adatok és a nevek jelentése tehát változó.⁵⁵ Ha összefüggéseiket nem is mindig ismerjük, annyit mondhatunk – és erre többek között Ludat utal 1953-ban –, hogy ezek a megnevezések nem a lakosság hajszíne vagy ruházata alapján jöttek létre, mint ahogy Max Vasmer vélte orosz etimológiai szótárában

⁵² Milosavljević, Sz. M.: Srpski narodni običaji iz sreza Homoljskog. *Srpski Etnografski Zbornik* XIX, Beograd, 1913.

⁵³ Ivanov, V. V. i. m. 1981, 163.

⁵⁴ Vö. Brückner, A.: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. 1928, 72. Vörös a lengyeleknél nemzeti színként is szerepel.

⁵⁵ Trautmann, R.: *Die slavischen Völker und Sprachen. Eine Einführung in die Slavistik*. Leipzig, 1948, 143.

(1968). Knobloch (1979) szerint a 14. században említett „vörös oroszok” azok az oroszok, akik a nyugati tájrészekben a konstantinápolyi patriarchus vezetése alatt maradtak, míg a „fehér oroszok” az Arany Horda uralma alá kerültek.⁵⁶ Szerinte csak később, a 16. század végén és a 17. század közepén jelennek meg azok az elnevezések és a hozzátartozó területek, amelyek egyértelműen az ázsiai orientációs rendszer szerint magyarázhatók. Ivanov orosz tudós (1981) ezzel kapcsolatosan azonban úgy véli, hogy inkább neuroszemiotikai-mitológiai érveket kell tekintetbe vennünk. Arra utal, hogy az indoeurópai népeknél már a korai időkben a keleti befolyástól függetlenül alakult ki egy a fehér, fekete és vörös színt megkülönböztető hármas felfogás, és csak később, a 16. században érvényesült itt is a keleti színek és az égtájak közötti viszonylat. Knobloch és Ivanov szerint tehát a keleti mintájú orientációs rendszer az oroszokra is vonatkozik, de csak később, a 16. századtól kezdve jutott volna általános érvényesülésre.

Porphyrogenetosz bizánci császár (909–959) híres *De administrando imperio* című művében szintén a fehér, fekete és vörös színek segítségével különbözteti meg a Bizánci Birodalomban élő nemzetiségeket.⁵⁷ Többek között⁵⁸ megemlíti a „fehér”, illetve keresztelelen horvátokat, a „fehér”, illetve „nagy” horvátokat,⁵⁹ valamint a Nagy-, illetve Fehér-Horvátországot. Továbbá hivatkozik „fehér” Szerbiára. Erre vonatkozólag Ivanov⁶⁰ némi bizonytalansággal úgy véli, hogy esetleg a vörös a keresztény, a fehér a nem keresztény horvátokra utal, mégpedig ótörök befolyás eredményeként, mivel ez a megkülönböztetés az ótörök népeknél általános

⁵⁶ Knobloch, J.: *Sprache und Religion* I. k., Heidelberg, 1979, 16–17.

⁵⁷ Porphyrogenetosz Konstantin: *De administrando imperio*, Migne, PG 113 cap. 26–35, ed. Bury, J. B.: *The early history of the Slavonic settlement in Dalmatia, Croatia and Serbia*. London, 1926; újabb kiadása Thompson és Moravcsik által, Budapest, 1950. – Porphyrogenetosz leírását többek között ismertetik Bury, J. B., vö. *Byzantinische Zeitschrift* 14. k., 1906, valamint Niederle, L.: *Slovanské Starožijnosti* T. II/1 1906, 280 kk.

⁵⁸ A 34-es fejezet 4. szakaszában.

⁵⁹ A 31. fejezet 4. szakaszában; vö. Kunstmann, Heinrich: *Wer waren die Weißkroaten des byzantinischen Kaisers Konstantinos Porphyrogenetosz?* *Die Welt der Slaven* XXIX/1, München, 1984, 112 kk.

⁶⁰ Ivanov, V. V. i. m. 1981, 163 kk.

használatban volt. Porfirogennetosz azonban a „fehér” horvátokat „nagynak” is nevezi. Elképzelhető, hogy egy kettős, egymás melletti egyenletről van szó: „fehér” a nyugatra és ugyanakkor politikai és társadalmi jelentékenységre vonatkozhatott.

Azt a tényt, hogy az úgynevezett „fehér horvátok” a mai Horvátország területén laktak, többek között Dukljanin presbiter jegyezte fel a 12. században. Közli, hogy Budimir-Szvetopelek király országát két részre osztotta: egy fehér, vagyis nyugati és egy vörös, vagyis déli részre.⁶¹ Az előbbit *Dalmatia Inferior*, *Croatia Alba*, illetve *Maritima*, illetve *Primorje* nevek alatt ismertették, az utóbbit *Dalmatia Superior*, illetve *Croatia Rubra*, illetve *Transmontana*, illetve *Zagorje* nevek alatt. Kétségtelenül ezzel függ össze Porfirogennetosz által is említett, az Adriai-tenger partján fekvő horvát koronázási helység *Beogradon*, illetve *Weißenburg*, *Alba regia ad mare* neve, amelynek mai neve *Biograd na moru*. Az Adriai tengernek ez a része a 15. században mint *Bijelo (Bilo) more*, illetve a „Nyugati-tenger” bukkan fel.

Porfirogennetosz a „fehér” horvátok és szerbek mellett még a „fehér” és „fekete” kazárokat, a „fehér” és a „fekete” kunokat, a „kék” törököket és egyéb keleti pusztai népeket említ meg. Valószínű, hogy itt is a keleti színszimbolika jut érvényre. Azonos elnevezéseket az orosz krónikákban is találunk – így például a keleti törököket „kék” törököknek, birodalmukat „kék hordának” nevezik, or. *Sinijaja Orda*.

Más alapozású színasszociációk folyó-, hely- és személynevekben

Mint ahogyan már eddig is megmutatkozott, nem minden esetben a Kelet orientációs rendszere befolyásolta a helységek, folyók, hegységek, tájak vagy népek színneveket tartalmazó neveit. Más színasszociációt is figyelembe kell, hogy vegyünk. Így például az Oroszország északi partján fekvő Fehér-tenger elnevezése azon alapul, hogy majdnem mindig vastag jég réteg borítja.

⁶¹ Vö. Šišić, F.: *Letopis popa Dukljana*. Beograd-Zagreb, 1928, 306.

Többek között azt is kétségbe kell vonni, hogy a Fehér-Kárpátok neve a keleti népek szimbolikájával függ össze, habár Ludat szerint ez a megnevezés Fehér-Horvátország emlékeztetőt őrizi, mivel a hegység nyugati, Morvaország felé hajló részét mutatja. Ugyanakkor egyáltalán nem rendelkezünk bizonyítékkal arra vonatkozólag, hogy a Kárpátoknak ezen a részén az úgynevezett „fehér”, illetve „nyugati” horvátok laktak.⁶² Inkább azt lehetne feltételezni, hogy a Fehér-Kárpátok havas csúcsai alapján nyerték elnevezésüket.⁶³

Színek folyó-, hely- és személynevekben

A fehér és a fekete mint kontrasztszínek Európa minden részén nagy számban szolgálnak megkülönböztetésül elágazó vagy összefutó folyók megnevezésénél. Ismeretesek például a *Fekete-Körös* és a *Fehér-Körös*, német területen a *Weisse Elster*, *Schwarze Elster*, *Weißer Main*, *Roter Main* nevezetű folyók; a szlávok területén is találhatók páros folyónevek: a „fehér” és a „fekete” Drina (*Bela Drina: Crna Drina*) a „fehér” és a „fekete” Drim (*Beli Drim: Crni Drim*), a „fehér” és a „fekete” Timok (*Beli Timok: Crni Timok*) stb.

Helységek nevei is gyakran színnevekre, elsősorban a „fehér” melléknévre vezethetők vissza. Bizonyos városok nevében a „fehér” melléknévet változó idők és uralmak során követhetjük. Így például *Bécs* korábbi neve, *Vindobona* az írlandi „fehér” (*find*) melléknévre utal; *Gyulafehérvár* megfelelő román neve *Alba Iulia*; *Nándorfehérvár* mai neve *Belgrád*, amely szó szerint 'Fehérváros'-t jelent. E város korábbi neveiben egyaránt a fehér szín szerepel: *Alba Greca*, *Griechisch Weißenburg*, *Nándor Alba*, *Castelbianco* és *Alba Bulgarica*. Ezekben a helynevekben legtöbbször a városok külseje indokolta nevüket – Belgrád esetében a város fehér falai és erődítményei. Eltérő szemantikájú a kazárok régi székhelyének a neve: *Zarkeel*, illetve *Béla Vezú* ószláv szövegekben és *áspron hospítion* Porfirrogennetosz művében szó

⁶² Vö. Schubert, G.: Etymologische Besonderheiten der slawischen Farbzeichnungen. In *Die slawischen Sprachen* 6 Salzburg, 1984, 113,115; valamint Kunstmann, Heinrich i. m. 1984, 112 kk.

⁶³ Ludat, H. i. m. 1953, 154.

szerint 'fehér sátor'-t jelent, és a türk nomád népek legfelsőbb rangjelzőjére, a fehér sátorra utal.⁶⁴ A honfoglaló magyarságnál a fehér szín szintén felségjelként érvényesült. A magyar királyok első székhelye *Alba Regia*, a mai *Székesfehérvár* neve erre a színszimbolikára mutat. Az udvari szín náluk a fehér és a piros volt, de a főrangúak, a hercegek, mindig fehérben jelentek meg, és fehér paripákkal, kutyákkal és sólymokkal vették körül magukat. Ez a hagyomány visszamegy a honfoglaló magyarság idejéig; erről tanúskodik a fehér ló mondája, amely szerint a magyarok a morva fejedelemnek fehér lovat, aranyos nyeret és kötőféket küldenek, és cserében földet, fűvet és vizet kérnek.⁶⁵

Érdekes más összefüggésekre bukkanunk népneveknél. Így például a *karakalpakok* neve jellegzetes fejedőikre, a fekete kalpagra (török *kara* 'fekete' + *kalpak* 'kalpag') utal, míg a *palócok* (or. *polovcy*) elnevezése szláv eredetű; a **polovъ* 'fakó' származéka (vö. óor. *polovъ* 'fakósárga') és minden valószínűséggel a hajvagy a bőrszín alapján terjedt el.⁶⁶

Színek személynevekben

Mindenütt Európában a személynevek színneveket is tartalmaznak. Itt is leggyakrabban a fehér, a fekete és a vörös szerepel; vö. or. *Belinskij, Černych, Černyševskij, Černenko, Krasnobaev*; sz. *Crnjanski*; le. *Czarny*; cs. *Červenka*; ném. *Weiss, Schwarz, Schwarzenegger, Rot*; m. *Fehér, Fekete, Veress*.

Különös nevezetességre tett szert Magyarországon néhány német színnév, amely zsidó családok megnevezésére szolgált: *Grün, Blau, Schwarz, Weiss* és *Rot*. A magyar folklórban, pontosabban az anekdotákban és viccekben, a Kohn bácsi

⁶⁴ Úgy, mint ahogy az Arany Horda neve a kán arany sátorán alapszik.

⁶⁵ Sebestyén Gyula: *A magyar honfoglalás mondái* II. k. Budapest, 1905.

⁶⁶ Schubert, G.: ung. palóc. *Zeitschrift für Balkanologie* XV, 1979, 191.

mellett nagymértékben népszerűvé váltak, először csak zsidó–magyar környezetben, de később a magyar lakosság egészében.⁶⁷

Példaképpen itt Csillag Máté 1991-ben megjelent *Zsidó kincsházájából* a következő viccet szeretném idézni:

Vigasz

Blau tépi a haját, siránkozik. Kérdi tőle Klein: – Mi lelt téged, Blau, hogy úgy sírsz?

Blau: – Nagy az én bajom! Egyetlen fiam volt, és az is keresztény lett.

Klein: – Vigasztalódj, Blau! A mi Istenünknek is egyetlen fia volt, és az is kereszténnyé lett!⁶⁸

Színek mint a nemzeti kultúrák tényezői

A színek és a színekompozíciók az identitás és különösen a nemzeti jelképek eszközeivé is váltak. Itt elsősorban a nemzeti lobogókat kell megemlítenünk, mint amilyen a magyar trikolor. Az első zászló, amelyen a piros-fehér-zöld együtt szerepel, 1601-ből származik, és a török szultán ajándéka Báthory Zsigmondnak. A trikolort a francia forradalom hozta divatba, és tette meg a nemzeti lobogók alaptípusának. Mintájára a piros-fehér-zöld trikolor a modern államiság jelképeként 1848-ban terjedt el Magyarországon a kokárdával együtt. A magyar lobogót dicsőíti többek között a következő népdal:

Az a háromszínű zászló
Jaj de szépen leng, lobog
Amerre a szabadság van:
Arra vigyük, Magyarok!⁶⁹

⁶⁷ Katona Imre: A politikus Kohn és Grün, valamint társaik (a zsidó kispolgárok közéleti vicceinkben). *A hagyomány kötelességében. Tanulmányok a zsidó folklór köréből*. Budapest, 1990, 75–85; Schubert, G.: Kohn und Grün in ungarischen Witzten und Anekdoten der Gegenwart. In: v. M. Hausleitner – Monika Katz (Hg.): *Juden und Antisemitismus im östlichen Europa*. Berlin, 1995, 147–162.

⁶⁸ Csillag Máté: *Zsidó anekdoták kincsháza*. Gyula, 1991, 98.

⁶⁹ *Magyar nemzetismeret*. <http://www.nemzetismeret.hu/index.php?id.=1.6>.

Általános felfogás szerint a vörös az erőt, a fehér a hűséget, a zöld a reményt szimbolizálja; együttesen pedig a függetlenség és a szabadság jelképe. Az Európai Unió kék lobogójával kapcsolatosan pedig a következő értelmezés általánosult: a kék szín a nyugat feletti égboltot és a tizenkét arany csillag a tökéletességet jellemzik.⁷⁰ Egy másik fajta értelmezés szerint a 12 csillag a háromnak a négyszeresét, illetve a Szentháromságot és a négy égtájat jelenti.

Általában színek jelképezik a nemzeti kultúrákban a pártok, mozgalmak és ideológiák híveit. Így például az olasz fasisztákat a fekete ing, a német fasisztákat a barna bőrkabát, a bolsevik forradalmárokat és a kommunistákat pedig a vörös szín jelképezte. Európában általánosult az a felfogás, amely szerint a vörös szín majdnem mindig baloldali, a fekete szín jobboldali politikai felfogásokkal jár, míg a zöld mindenekelőtt a természetszeretet és környezetvédelem szimbóluma.

Színek a nemzeti viseletekben

A nemzeti viseletek legfontosabb alkotóelemei közé szintén színek tartoznak. A fejviselet színezete az identitás jelzője. Példaképpen a montenegrói nemzeti fejedőt említtem, amelyet II. Petar Petrović Njegoš hercegérsek a 19. század közepén nyilvánított nemzeti jelképnek. A sapka színeit a lakosság a következőképpen értelmezi: a sapka piros felső része a balkáni szláv keresztényeknek 1389-ben a törökök elleni koszovói küzdelemben kiontott vére, a fekete prém az elvesztett szabadság miatti gyász, az aranyhímzés pedig a nép erkölcsi győzelme az oszmán-törökök felett.⁷¹

⁷⁰ Vö. <http://www.flaggenlexikon.de/froeu.htm#Flagge>.

⁷¹ Schubert, G.: *Kleidung als Zeichen. Kopfbedeckungen im Donau-Balkan-Raum*. Berlin, 1993, 510 kk. (Balkanologische Veröffentlichungen 20.)

6. kép. A montenegrói nemzeti fejedő

7. kép. II. Petar Petrović Njegoš hercegérsek (1813–1851)
(Bes Johannes festménye, 1847. Njegoš Múzeum –
Biljarda, Cetinje)

A színek szerepe az Oszmán Birodalom szervezésében

Az Oszmán Birodalomban színszabályozásokkal különböztették meg a muzulmánokat a keresztény és a zsidó lakosságtól. A sok száz éves oszmán uralom alatt a szultán számtalan különféle rendeletet hozott, amelyek a turbánok és az öltözetek formáját, valamint színét szabályozták. Színek jelezték a birodalom különböző rangjait;⁷² külföldi utasok, akik 1573 és 1579 között török földön jártak, említik a turbánok különböző színeit: a fehér jelezte a muzulmánokat, a sárga a zsidókat, a kék a keresztényeket és a fehér szín kék vagy piros csíkkal az örményeket. Csak a próféta utódainak és törzsrokonainak volt a zöld turbán viselése megengedve. Hasonló szín-szabályok vonatkoztak később a fezekre is. A Balkánon élő keresztény lakosságnak

⁷² Schubert, G.: Kleidung als Zeichen während und nach der Osmanenherrschaft. Auf dem Balkan. *Zeitschrift für Balkanologie* XXII, Wiesbaden, 1986, 126–138; Schubert, G.: Kopfbedeckungen als Statussymbole bei den Völkern Südosteuropas, unter besonderer Berücksichtigung der Verhältnisse während der Osmanenherrschaft. *Central Asiatic Journal* 30, Wiesbaden, 1986, 92–115.

8. kép. II. Mehmed szultán (Paolo Veronese [1528–1588] festménye. Topkapı Sarayı Müzesi, Isztambul)

9. kép. Bolgár férfi (Lambert de Vos viselkedéstudományából, 1574)

a piros fez, valamint a piros vagy zöld színű ruházat viselése meg volt tiltva; csakis sötét vagy semleges színűek voltak megengedve. A parasztasszonyok színes, piros, zöld, sárga és fekete színű kevert hímzéseikkel kerülték meg ezeket a szabályokat.

Színek a délkelet-európai falusi társaság öltözeti rendjében

A délkelet-európai patriarchális falusi társadalomban korábban szintén színszabályzatok határozták meg az alkalomtól, életkortól, családi és vagyoni helyzet-től függően az egyén viseletét. A színek a közösségben való együttélés irányító eszközeiként működtek.⁷³ Így például a magyar hagyományos közösségekben a viselet színei jelezték a lányok és az asszonyok életkorát, családi állapotát, valamint

⁷³ Schubert, Gabriella i. m. 1986, 153–260.

10. kép. Idős házaspár fehér vászonöltözetben. Csököly (Somogy megye)
(Erdélyi Zoltán felvétele, 1961, Néprajzi Múzeum, Budapest)

a viselés alkalmát. Életük során a ruháik színezete fokozatosan sötétebb lett; a menyecske viruló piros színeiből a bordó, kék, zöld, barna színeken át jutott el a feketéig, amely a századfordulóval a parasztság körében is a gyász színévé vált.

Korábban, némely faluban egészen az 1930-as évekig, a legegyszerűbb vászon felsőruhák – a hímезetlen és festetlen házivászon öltözetek – felvételével jelezték, hogy gyászolnak. Ennek többek között fennmaradt az emléke a Somogy megyei Csökölyben, ahol a fehér gyászöltözet még az 1930-as években is használatban volt.⁷⁴

Végül megjegyezném, hogy a színek szerepe és hatékonysága bizonyára még sok más kontextusban követhető. Itt ezeknek csupán néhány jellegzetes vonását igyekeztem bemutatni.

⁷⁴ *Magyar Néprajzi Lexikon* 2. kötet, Budapest, 1979, 340; Fél Edit: Adatok a gyászszínekhez és párhuzamok. *Ethnographia* 1935.

